

Economie en ethiek : een onderzoeksprogramma

door E. SCHOKKAERT*

I. INLEIDING

Nog steeds denken sommige economen dat economie en ethiek niets met elkaar te maken hebben. Dit is verrassend. Economen in het bedrijfsleven of in overheidsdienst nemen voortdurend beslissingen met belangrijke ethische implicaties. Ook de economische wetenschap is vanaf het begin sterk normatief gekleurd geweest en het afleiden van voorschriften voor de economische politiek is steeds één van haar voornaamste objectieven geweest. Analyse van de marktwerking is hand in hand gegaan (of soms zelfs verward) met de beoordeling ervan. Men zou zelfs kunnen zeggen dat heel het domein van de macro-economie ontstaan is vanuit een ethisch-politieke bekommernis om de werkloosheid.

Ook door niet-economen wordt in de dagelijkse discussies vaak uitgegaan van een diepe kloof tussen economie en ethiek. Er wordt dan een scherp onderscheid gemaakt tussen twee werelden. De eerste wereld is die van de economie en wordt gekenmerkt door een streven naar geldgewin en een gevoelloze bekommernis om efficiëntie. Daarnaast is er een zachte of sociale wereld waar hogere menselijke waarden nagestreefd worden : een gezond milieu, een rechtvaardige verdeling waar ieders rechten worden gerespecteerd, de ontplooiing van de menselijke creativiteit door de kunst. In deze visie zijn economen en mensen uit het bedrijfsleven per definitie verdacht en is het de taak

* Centrum Economie en Ethiek, K.U.Leuven.
Redacteur van dit themanummer.

van de ethische reflectie om de belangrijke menselijke waarden tegen de economische opdringerigheid te verdedigen.

Deze visie is rijkelijk naïef. Mensen zijn overal mensen en zonder verdere argumentatie is het niet duidelijk waarom de slechteriken vooral in het economische milieu zouden moeten aangetroffen worden. Ook vanuit normatief standpunt is het onderscheid tussen twee werelden zeer misleidend : er is slechts één wereld en in die éne wereld moeten keuzen gemaakt worden. Meer maatschappelijke middelen inzetten voor cultuur betekent dat er minder zal overblijven voor armoedebestrijding. Een betere bescherming van het milieu zal wellicht leiden tot een vermindering van de (groei van de) materiële consumptie. Meer raketten betekent minder ontwikkelingshulp.

Zodra we dit uitgangspunt aanvaarden heeft de principiële tegenstelling tussen economie en ethiek geen enkele zin meer. Bovendien moet het duidelijk zijn dat de economische wetenschap een belangrijke bijdrage kan leveren tot het maatschappelijke debat. Zij probeert het al dan niet ethisch gemotiveerde gedrag van mensen met betrekking tot hun behoeftenvoorziening te begrijpen en de gevolgen ervan te verklaren. Vanuit normatief oogpunt concentreert zij zich juist op het probleem van de maatschappelijke keuzen. Er is geen onverenigbaarheid tussen economie en ethiek : integendeel, in zekere zin hebben alle maatschappelijke problemen met economie en ethiek te maken en de relatie tussen beide definieert een heel onderzoeksprogramma.

In dit nummer van het "Tijdschrift voor Economie en Management" worden enkele artikelen verzameld die deel zouden kunnen uitmaken van zo'n onderzoeksprogramma. In deze inleiding willen we bondig ingaan op enige basisuitgangspunten die dit onderzoek kunnen schragen en aanduiden hoe de bijdragen passen binnen het onderzoekskader van het Centrum voor Economie en Ethiek van de Faculteit. Dit Centrum voor Economie en Ethiek is actief sinds 1987 en heeft als bedoeling de contacten tussen ethici en mensen uit economische milieus te bevorderen en onderzoek te stimuleren op het raakpunt van beide disciplines. We gaan eerst in op enkele theoretische vragen en vervolgens zetten we een voorzichtige stap in de richting van de praktijk.

II. ETHIEK EN ECONOMISCHE WETENSCHAP

Ethische factoren kunnen belangrijk zijn voor de verklaring van het gedrag van de economische agenten. Zodra we aan normatieve analyse beginnen te doen wordt ethiek natuurlijk onvermijdelijk.

A. Ethiek en de verklaring van het menselijk gedrag

Soms wordt de indruk gewekt dat economen uitgaan van de veronderstelling dat economische agenten uitsluitend hun *materieel eigenbelang* nastreven. Zo'n model sluit de introductie van ethische *motieven* eigenlijk uit. Wat erger is vanuit wetenschappelijk standpunt: zo'n model heeft het zeer moeilijk om een hele waaier van menselijke activiteiten te verklaren. Dat merken we onmiddellijk als we ons eigen gedrag bekijken: niet alles wat we doen is gebaseerd op een streven naar een zo groot mogelijke materiële beloning. Het blijkt ook uit meer wetenschappelijke informatie. Schattingen wijzen bv. uit dat in de Verenigde Staten het totaal van giften aan solidariteitsacties 6% van het BNP zou vertegenwoordigen (zie het artikel van *Luc Van Ootegem* in dit nummer). Uit experimenteel onderzoek in speltheoretische situaties blijkt dat proefpersonen zich vaak laten leiden door sociale normen in plaats van door eigenbelang en bv. vrijwillig bijdragen voor publieke goederen wanneer ze gemakkelijk vrijbuiters zouden kunnen spelen. Marwell and Ames (1981) hebben verschillende van deze resultaten samengevat onder de mooie titel: "Economists free ride, does anyone else?"

Gelukkig is de enge interpretatie van het economische verklaringsmodel fout. In een ruimere interpretatie betekent het nastreven van eigenbelang dat economische agenten proberen zo goed mogelijk hun eigen doelstellingen te bereiken. Deze doelstellingen worden dan samengevat in een subjectieve voorkeurordening die weergeeft welke economische toestanden door de subjecten zelf boven andere verkozen worden. Over de oorsprong en de aard van die voorkeuren hoeven we geen enkele uitspraak te doen en het is dan ook *niet* waar dat economen de menselijke motivaties tot de louter materiële dimensie herleiden. Dit heeft onmiddellijk tot gevolg dat de gedragingen die in de vorige alinea werden beschreven wel degelijk in het economisch denk kader kunnen worden geïntegreerd. Economen kunnen dus een bijdrage leveren tot de verklaring van individueel ethisch-gemotiveerd gedrag. *Luc Van Ootegem* gaat dieper in op deze problematiek in zijn

overzicht van de economische literatuur over altruïsme en vrijwillige giften. Hij wijst overigens ook op het onderscheid tussen “verklarende” en “ethische” analyses. Giften kunnen gemotiveerd zijn door verschillende overwegingen. Sommige daarvan zullen door ethici als “altruïstisch” beschouwd worden, andere als egoïstisch. Voor de *verklaring* van het gedrag binnen het economische model is het onderscheid tussen deze motieven irrelevant.

Wanneer we het individuele beslissingsniveau overstijgen, kan de vraag gesteld worden naar het belang van normen in het economisch leven en naar het ontstaan ervan. De recente tendenzen in de micro-economie waarbij meer en meer aandacht wordt besteed aan speltheorie en aan imperfecte informatie (Kreps (1990)) bieden een interessante invalshoek om hierover te denken. Reputatie wordt belangrijk. Maatschappelijke normen kunnen door spelers aanvaard worden ter ondersteuning van coöperatie in herhaalde spelen. Ze kunnen ook belangrijk zijn bij de keuze van “focal points” in een situatie met meerdere evenwichten. Deze moderne ontwikkelingen in de micro-economie trekken het veld als het ware open voor ethisch overwegingen. Het is geen toeval dat onlangs verschillende zeer lezenswaardige artikelen in de “Journal of Economic Perspectives” aan de speltheoretische analyse van sociale normen werden gewijd (Elster (1989), Sugden (1989)). Ook in dit tijdschrift kwam deze literatuur reeds enkele keren aan bod (De Bondt en Kesteloot (1986), Veuglers (1990)).

Hoewel deze benadering een interessante invalshoek biedt, blijven fundamentele vragen op het kruispunt van economie en ethiek voorlopig onbeantwoord. Waar komen de voorkeuren vandaan? In hoeverre kunnen ze als gegeven beschouwd worden? In welke mate worden ze door economische variabelen beïnvloed? Maar ook: in hoeverre zijn de economische agenten zelf verantwoordelijk voor hun eigen preferenties? En: heeft het zin om te werken met één set van voorkeuren? Reeds in 1955 argumenteerde Harsanyi (wellicht niet toevallig een speltheoreticus) dat er een onderscheid moest gemaakt worden tussen “subjective preferences” en “ethical preferences”: de eerste zijn een weerspiegeling van het eigenbelang, de tweede geven de ideeën van mensen weer over een rechtvaardige samenleving. Deze laatste zullen mensen slechts reveleren als ze een onpartijdig standpunt innemen. Zo komen we natuurlijk onmiddellijk in het gebied van de normatieve analyse. Maar ook voor de verklaring van het gedrag is het antwoord op deze vragen van uiterst groot belang: in zijn hui-

dige vorm werkt het economisch kader immers slechts als mensen bij verschillende beslissingen in hun leven consistent dezelfde voorkeurs-ordening hanteren.

B. Ethiek en normatieve analyse

Zoals reeds gezegd leidt het economische inzicht dat in een wereld van schaarste alles een “kostprijs” heeft en dat er dus keuzen moeten worden gemaakt onmiddellijk tot een eminent-ethische vraagstelling. Tegelijkertijd kunnen (in ons systeem) die maatschappelijke keuzes niet tegen de markteconomie is gerealiseerd worden maar moet met de economische wetmatigheden en met de eigen rationaliteit van de economische agenten (bedrijven en consumenten) rekening worden gehouden. Economen bestuderen juist deze wetmatigheden en ze zijn dan ook bijzonder goed geplaatst om te analyseren wat de gevolgen zijn van de marktwerking voor de realisatie van de fundamentele ethische prioriteiten.

De traditionele normatieve economie (de welvaartstheorie) beperkt zich niet tot een analyse van de gevolgen van bepaalde acties, maar gaat nog een stapje verder en stelt de vraag: hoe kunnen consistent geformuleerde maatschappelijke prioriteiten het best bereikt worden binnen de beperkingen opgelegd door de markt en door de vrije reacties van de individuen? Een typevoorbeeld van dit soort van onderzoek is de theorie van de optimale belastingen, die onderzoekt hoe het conflict tussen rechtvaardigheid en efficiëntie kan worden gemodelleerd (Berlage en Schokkaert (1988)).

De vraag naar het nut en/of de noodzaak van overheidsinterventie hangt hiermee onmiddellijk samen. Niet-economisten vertrekken vaak vanuit de vaststelling van een maatschappelijke behoefte en trekken daaruit onmiddellijk de conclusie dat overheidsinterventie noodzakelijk is. Dit is nochtans niet vanzelfsprekend. (Sommige economisten denken overigens dat de markt alles kan oplossen. Dit is evenmin vanzelfsprekend.) De ethische wenselijkheid van overheidsinterventie moet van geval tot geval bekeken worden, waarbij marktfalingen en overheidsfalingen tegenover elkaar moeten worden afgewogen. Het economische onderzoek moet het mogelijk maken het niveau van de louter ideologische discussies te overstijgen.

Het moet wel duidelijk zijn dat heel dit gebied onmiddellijke raakvlakken met de ethiek vertoont. Het “Centrum voor Economie en Ethiek” heeft hier echter zeker geen monopolie: deze normatieve

analyse is diep geworteld in de onderzoekstraditie van de economische wetenschap en ieder economisch onderzoeker heeft er regelmatig mee te maken. Bij de analyse van concrete problemen wil het "Centrum voor Economie en Ethiek" eerder een brugfunctie vervullen door de interdisciplinaire communicatie tussen economen en beoefenaars van andere disciplines te bevorderen. Het is immers opvallend hoe groot de kloof is gebleven tussen de economisch-normatieve analyses en de opvattingen en interesses van ethici.

Men kan uitgebreid speculeren over de oorzaken van deze kloof. Ethisch gedreven mensen reageren vaak allergisch op de reserves die door de economische wetenschap worden aangebracht. Wanneer economen wijzen op economische beperkingen en op de noodzaak om te kiezen wordt dit geïnterpreteerd als een fundamentele verwaarlozing van ethische waarden. Soms is deze houding overigens gebaseerd op een totaal gebrek aan kennis. Anderzijds hebben ook de economen zelf schuld aan deze situatie, omdat ze de mogelijkheden van hun denkkader onvoldoende exploiteren. Ze vervallen vaak in partiële normatieve analyses waarin slechts enkele objectieven worden opgenomen: "economische groei" en "winstmaximering" zijn de klassieke dooddoeners. Niet zelden overigens worden economische argumenten gebruikt om plat eigenbelang te legitimeren.

De meest fundamentele oorzaak van de kloof tussen economen en ethici ligt wellicht toch in de beperkingen van de welvaartseconomische traditie. Veelal wordt aangenomen dat waarden en/of maatschappelijke objectieven als "gegeven" kunnen worden beschouwd. Het grote respect voor consumentensoevereiniteit heeft er toe geleid dat zelfs het openen van een discussie over waarden vaak reeds als maternalistisch wordt beschouwd. De hele vraag naar de historisch-maatschappelijke genese van de waarden en naar hun uiteindelijke begronding blijft daardoor buiten schot. Bij de analyse van concrete problemen is dit vanuit een onderzoeksstrategisch standpunt wellicht aanvaardbaar. Binnen een breder ethisch kader is deze houding echter absoluut onbevredigend.

Het gaat hier natuurlijk om een expliciet-ethische vraagstelling. Dit betekent echter niet dat economen hier geen bijdrage zouden kunnen leveren. Slechts weinig waardeoordelen zijn zo fundamenteel dat een grondige feitenkennis en enig inzicht in belangrijke oorzakelijke verbanden totaal irrelevant zouden zijn in de discussie. Zeker bij de analyse van concrete problemen kunnen de waarden in het economische leven vanuit drie invalshoeken worden onderzocht en deze benader-

ingen zijn niet concurrentieel maar complementair. Ten eerste, wat is de ethisch-filosofische grondslag van de waarden en hoe moeten verschillende waarden tegenover elkaar worden afgewogen? Ten tweede, welke zullen de concrete gevolgen zijn van een politiek die door deze waarden is geïnspireerd (rekening houdend met de economische realiteit) en, daarmee samenhangend, met welke trade-offs tussen waarden worden we geconfronteerd? En tenslotte, in hoeverre vallen die waarden samen met de preferenties van de burgers? In een democratische samenleving is het antwoord op de laatste vraag niet alleen ethisch-relevant, maar ook determinerend voor de haalbaarheid van een bepaalde politiek. De normen die door de economische agenten worden verdedigd kunnen overigens ook belangrijk zijn voor de verklaring van hun gedrag: zo zullen ideeën over verdeling en het gevoelen al dan niet rechtvaardig vergoed te worden zeker een rol spelen bij de bepaling van de arbeidsinzet en bij het al dan niet overgaan tot een stakingsactie.

In het spanningsveld tussen de drie geschetste invalshoeken kan vruchtbaar interdisciplinair onderzoek worden opgezet. Op het gebied van verdeling en rechtvaardigheidsopvattingen is er reeds sinds lang een nauwe relatie tussen de welvaartseconomie en de (vooral Angelsaksische) politieke filosofie (Schokkaert (1989)). Gedurende de laatste jaren is in dit verband ook empirisch onderzoek op gang gekomen. In samenwerking met het Centrum voor Gemeenschapspychologie en het Hoger Instituut van de Arbeid heeft het Centrum voor Economie en Ethiek een onderzoek opgezet naar de opvattingen van de Vlaamse werkende bevolking over een rechtvaardige inkomensverdeling. De resultaten werden verzameld in Bouckaert et al. (1990). In het artikel van *Bart Capéau* in dit nummer worden de belangrijkste bevindingen samengevat en van commentaar voorzien.

Ook binnen het brede en actuele gebied van de milieu-economie rijzen belangrijke ethische vragen. Hoe kan/moet het belang van toekomstige generaties in de huidige economische beslissingen verrekend worden? Zijn de filosofische uitgangspunten van de economische modellen aanvaardbaar? Meer bepaald: wat zijn de ethische implicaties van de courante praktijk om kosten en baten die in de toekomst liggen te verdisconteren? Deze vragen zijn ook relevant bij de beoordeling van de wenselijkheid van economische groei. *Luc Van Liedekerke* brengt enkele elementen aan die een beter inzicht in dergelijke vragen kunnen opleveren.

III. ETHIEK EN BEDRIJFSLEVEN

In de vorige afdeling werd een brede en algemeen-maatschappelijke achtergrond geschetst. Natuurlijk zijn er ook typisch bedrijfsethische problemen die om een eigen aanpak vragen. Het groeiende succes van de business-ethiek bewijst dat hieraan een groot nood bestaat (Verstraeten en Van Gerwen (1990)). De theoretische fundering van deze business-ethiek is op dit moment echter niet erg uitgewerkt (zomin vanuit economisch als vanuit ethisch standpunt). Indien men niet in casuïstiek wil vervallen is het noodzakelijk dat concrete vragen in verband met bedrijfsethiek tegen een bredere maatschappelijke achtergrond worden geprojecteerd.

Het algemeen denkkader dat in de vorige afdeling werd geschetst kan daarbij richtinggevend zijn. De vraagstelling in verband met de efficiëntie van de markt is in elk geval onmiddellijk relevant. Wanneer een markteconomie, gebaseerd op winstmaximerende bedrijven, alle maatschappelijk-ethische doelstellingen op een optimale wijze zou realiseren is er geen nood meer aan de omschrijving van een eigen "morele verantwoordelijkheid" van de bedrijven. In dat geval is het inderdaad hun enige taak zo "efficiënt" mogelijk te functioneren. Ethische dilemma's ontstaan slechts wanneer de spontane werking van de markt tot ethisch moeilijk aanvaardbare situaties leidt.

In de huidige stand van onze kennis, hebben mensen uit de praktijk van het bedrijfsleven wellicht weinig steun aan de theoretische analyses. Tegelijkertijd worden ze voortdurend met moeilijke problemen geconfronteerd. Enkele voorbeelden : de deontologie van de reclame, de machtsverhoudingen en personeelsrelaties binnen de bedrijven, het belang van eerlijke omgang met de handelspartners, de relaties tussen kleine en grote ondernemingen. Voor toegepaste ethici blijft het een moeilijke uitdaging om op de concrete vragen uit de praktijk een aanvaardbaar antwoord te geven. In zijn artikel in dit nummer neemt *Johan Verstraeten* deze uitdaging aan bij zijn behandeling van de ethische aspecten van bedrijfsovernames.

IV. BESLUIT

Wetenschappelijk onderzoek vereist het gebruik van een consistent denkkader. Ook voor het maatschappelijke debat over ethisch-economische problemen is duidelijkheid gewenst. Dit debat wordt thans

vaak gedomineerd door vage algemene uitspraken, waarmee iedereen akkoord kan gaan maar die in feite weinig concreet houvast bieden.

Het economisch denkkader definieert een heel onderzoeksprogramma in het spanningsveld tussen economie en ethiek. Ethische overwegingen zijn essentieel voor de verklaring van sommige economische fenomenen. Bovendien heeft de economische wetenschap zelf een rijke en lange normatieve traditie. De mogelijkheden van dit denkkader moeten ten volle worden benut. Het is immers evident dat economen slechts vanuit het besef van hun eigen identiteit tot een echte dialoog en tot echte samenwerking met filosofen, met ethici en met andere wetenschappers kunnen komen.

Dit betekent natuurlijk niet dat economen de waarheid in pacht hebben. Essentiële vragen blijven open. Waar komen de voorkeuren vandaan? Bestaat er inderdaad een onderscheid tussen subjectieve en ethische preferenties? Heeft de aard van de motivatie echt geen belang voor de verklaring van het gedrag? Hoe dienen de maatschappelijke prioriteiten vastgelegd te worden? Welke zijn de ethische implicaties van de courante uitgangspunten van de normatieve economie? Hoe denken de economische agenten werkelijk over normen in het economisch leven? Welke gevolgen hebben deze opvattingen voor de verklaring van het gedrag (bv. in een speltheoretische context)? Hoe kunnen ze in de normatieve analyse geïntegreerd worden? Op welke wijze kunnen de theoretische inzichten naar de concrete bedrijfseconomische realiteit toe vertaald worden? Deze vragen schetsen een omvangrijk onderzoeksprogramma. De artikelen in dit nummer vormen een eerste reflectie hiervan. Enkele andere publicaties van het "Centrum voor Economie en Ethiek" worden in bijlage vermeld.

REFERENTIES

- Berlage, L. en Schokaert, E., 1988, Hebben economen iets te zeggen?, *Tijdschrift voor Economie en Management* 33, 7-20.
- Bouckaert, L. et al., 1990, Wie verdient meer? (Acco, Leuven).
- De Bondt, R. en Kesteloot K., 1986, Coöperatie via een vriendelijke, wederkerige en duidelijke strategie, *Tijdschrift voor Economie en Management* 32, 355-374.
- Elster, J., 1989, Social Norms and Economic Theory, *Journal of Economic Perspectives* 3, 99-117.
- Harsanyi, J.C., 1955, Cardinal Welfare, Individualistic Ethics and Interpersonal Comparisons of Utility, *Journal of Political Economy* 63, 309-321.
- Kreps, D., 1990, A Course in Microeconomic Theory, (Harvester Wheatsheaf, New York).
- Marwell, G., Ames, R., 1981, Economists Free Ride, Does Anyone Else?, *Journal of Public Economics* 15, 295-310.

- Schokkaert, E., 1989, Rechtvaardigheidsopvattingen in sociale-welvaartsfuncties, in Bouckaert, L. (ed.), *Terugkeer van de ethiek*, (Acco, Leuven), 97-116.
- Sugden, R., 1989, Spontaneous Order, *Journal of Economic Perspectives* 3, 85-97.
- Verstraeten, J. en Van Gerwen, J., 1990, *Business & ethiek - spelregels voor het ethisch ondernemen*, (Lannoo, Tielt).
- Veugelers, R., 1990, De rol van informatie in industriële organisaties, *Tijdschrift voor Economie en Management* 35, 361-385.